

Абдыкерим Муратов

БАЛДАРГА БАГЫШТАЛГАН
ЭЛДИК САЛТТАР
ЖАНА ТОЙЛОР

Бишкек – 2015

УДК
ББК
М

Рецензенттер:

Каныбек Исаков, филология илимдеринин доктору, профессор

Назаркул Ишекеев, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Муратов Абдыкерим.

М Балдарга багышталган элдик салттар жана тойлор. –
Б.: – Айат. 2015. -....б.

ISBN 978-9967-16-

Китепте кыргыз элинин байыртадан келе жаткан сүйүнчүлөө, ат коюу, жентектөө, баланын кыркын чыгаруу, бешик той, тушоо той, сүннөткө отургузуу ж.б. салттары жана аларга байланыштуу тойлору жөнүндө баяндалат. Бул материалдар маданий мекемелерде, мектептерде ар кандай иш чараларды өткөрүүгө сценарий катары да көмөк көрсөтөт, ошондой эле кыргыз элинин салттуу маданиятына кызыккан окурмандарды да кайдыгер калтырбайт деген ойдобуз.

М
УДК
ББК

ISBN 978-9967-16-

©Муратов А., 2015

СҮЙҮНЧҮЛӨӨ

Адамзат ар дайым келечегин ойлойт, тукумунун ула-нышы үчүн кам көрөт. Тукум улар, келечегин аныктап берер – бул бала.

Баланын жарык дүйнөгө келишин ата-энеси, урук-тууга-ны, жек-жааты, жалпы уруусу жакшы тилек менен эч кимге жарыя кылбай ичтен кубаныч менен күтөт.

Болочок эненин ичи билинип, улам чоңойгон сайын анын туугандары бири-бирине айтпай алдыртан сүйүнчү камдаган.

Ал эми бөбөк келер үйдө кимден ким сүйүнчү сураары да болжолдонгон.

«Сүйүнчү» деген сөз «сүйүн» дегенден келип чыккан. Сүйүнүү – өтө кубануу, чексиз бактылуу болуу учуру. Ар бир адам өмүрүндөгү кездешүүчү эң бир кубанычтуу мүнөттөрдүн бири. Анткени жарык дүйнөгө жаңы адам келди. Өзүнө жакын адам келди.

Эне болор келин толгоо тартып, ага аначы кемпир же киндик эне келип жардам берет. Ошол киндик эне бала менен эненин миң тамырын бириктирип турган киндикти кескен соң жарык дүйнөгө бакырып келген наристенин уул же кыз, эгиз же жалкы экени билинет.

Киндик эне төрөттү кабыл алып бүтүп эле сыртка чыгат. «Сүйүнчү!» дейт. Сыртта турган төрөгөн келиндин кайын энеси же эжелери, абысындары «Болсун!» дешет. Киндик эне эгер жаңы туулган уул бала болсо «Эркек!» дейт. «Баатыр!» дейт. Же дагы башка сөздөр менен туюндурат. Кыз болсо «Кырк жылкы!» дейт. Бул мезгилде баланын аты али жок болот.

Андан ары эргенчи балдар сүйүнчүлөп жөнөйт. Келиндин төркүндөрүнө барат «Сүйүнчү!» деп.

Жакын туугандардын баарына чабарман жиберип «Сүйүнчү» айттырбаса, алардын кээ бирлери таарынып да калат.

Сүйүнчү сураганда, ким биринчи сураса, ага сөзсүз сүйүнчү берет.

Сүйүнчүгө көчмөн турмушта кыргыздар ат берген, тай берген, боз үй берген, уй берген, кой берген, козу-улак берген. Колунда эмнеси болсо, сөзсүз берген. Сүйүнчү айткан адам аз берди, көп берди деген эмес. Бергенин алган.

«Манас» дастанында Жакып хан көпкө балалуу болбой жүрөт:

Зарлап жүрүп бала үчүн,
Зар болдум жакшы күлүүгө.
Оболоп учкан ак шумкар,
Таптап салар кишим жок.
Жаш күнүмдөн мал жыйдым,
Бала менен ишим жок.
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен.
Артыңда бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен.

Анан ушинтип зарлап жүрүп уулу Манас төрөлгөндө атына сүйүнчүлөгөнгө кырктай киши аттанат. Алардан озуп мал жайып жүргөн Жакыпка биринчи Акбалта барат. Анын сүйүнчүлөгөн жери:

Көкчолок минген Акбалта

Жакыпты көрдү жайма жай.
Жан жагында киши жок,
Жакып жалгыз олтурат.
Киши менен иши жок.
Акбалта көрүп акырды,
«Сүйүнчү!» – деп бакырды.
Кубангандан бай Жакып
«Не дейсиң?», - деп чакырды.
Анда Акбалта муну айтат:
«Айтканымды туюнчу,
Арстаным Жакып, сүйүнчү!
Карыганда байбиче
Кабылан тапты, сүйүнчү!
Жобогондо байбиче
Жолборс тапты сүйүнчү!
Жоголордо байбиче
Жолдош тапты, сүйүнчү!
Эриккенде байбиче
Эрмек тапты, сүйүнчү!
Кайгырганда байбиче
Каралды тапты, сүйүнчү!

Бала деп зарлап жүргөн Жакып хан аялынын ай-күнү жеткенде атайын алыс кетип калат. «Сүйүнчү» деген сөздү алыстан угуу, ат чаап келе жаткан адамды алыстан көрүп туруу өзүнчө өмүрдүн унутулгус учуру болгон. Жалгыз кетпейт, сүйүнчүлөп келген кишиге деп куржун толо алтыны менен кетет. Анткени анын көзүнө сан жетпеген мал көрүнбөй, эсепсиз дүйнө-мүлк көрүнбөй, чеңгелдеп турган бийлик көрүнбөй, «ыңаалап» ыйлап түшкөн эркек баланын үнү гана керек болуп турган.

Жогорудагыдай сүйүнчүдөн кийин эми сүйүнгөн киши өзүнүн ыраазылыгын билдирүү керек. Бай Жакып Акбалтага минтет:

Андай болсо, Акбалтам,
Мына бул алтынды алчы бир калта.

Камбарбоздун үйрүнөн
Каалап туруп тогузду ал.
Төөдөн алгын төртөөнү.
Төрт уруу малдан төрт тогуз,
Сүйүнчүлөп келгениң
Болду бекен, Балта чал?!
Ай талааны нетели,
Аттангын, үйгө кетели,
Байбичеге жүрөлү,
Баласын барып көрөлү.

Бул адамдын берешендиги, марттыгы. Ошол эле кезде тукумун улап кетер баланын туулганына кубанычы.

Сүйүнчүлөө – байыркы салттардын бири. Бул салт – туугандарды, куда-сөөктөрдү жакындаштырган, аларды ымалаштырган, адамдарды берешен, март кылууга тарбиялаган, баланы күтүүнү, аны сүйүүнү үйрөткөн.

АТ КОЮУ

Байыркы учурдан тартып узак кылымдар бою кыргыз элинде бала туулары менен эле ааламга келген наристеге ат койгон салт болгон.

Бул эзелки жөрөлгө элибизге ислам дининин кириши менен жаңы төрөлгөн баланын кулагына угуза азан айтуу менен коштолгон.

Азан чакыргандагы балага ыроолонгон анын ысымын ошол кызыл эт бала укпаганы менен, ал али түшүнбөгөнү менен эл аны көз ача элек ымыркай угат, туят деп эсептешкен жана ишенишкен.

Кыргыз элинин узакка созулган тарыхында балага ат коюу салты да мезгил менен кошо өзгөрүп отурган.

Жоокерчилик заманда «баатыр», «эр», «чоро» деген сөздөр жигиттердин атына кошулуп айтылат. «Эр» деген эпитет Манасты, Төштүктү, Табылдыны, Солтонойду гана коштоп келет. Демек, эл адамдын ысымынын алдына келүүчү «Эр» деген бул ыйык сөздү бардык учурда эле уруна бербеген.

Жалыны өчүп койбогон,

Корго кирди Эр Төштүк.

Адам көрбөс эң жаман,

Жерге түштү Эр Төштүк.

Көз айныган мунарык,

Чөлгө түштү Эр Төштүк, - деп айтат Жусуп Мамай атабыз Эр Төштүк тууралуу.

Төштүктүн образы дал ошол «Эр» деген сөз коштолуу менен гана көркүнө чыгат.

Ал эми Курманбекке карата «баатыр» деген сөз коштолуп айтылат.

Манас, Жаныш, Байыш, Курманбек, Шырдакбек, Алмамбет, Бакай, Каныкей, Айчүрөк, Айганыш, Канышай, Сайкал, Кишимжан, Чубак, Сыргак, Күлчоро, Семетей, Сейтек ж.б. элдик дастандардын каармандары көптөгөн муундарда да-

лай-далай наристелерге даяр ысым болуп өткөн. Эл балдар жана кыздар ысымын алып жүргөн адамдардын жакшы жактарын өздөрүнө сиңирип алат деп ишенишкен. «Айкөлдүн атын көтөрө албайт» деп Манастын аты дайыма эле бериле берген эмес. Манас ысымдууларга эл өзгөчө аяр мамиле жасаган.

Элдик жөрөлгөлөр боюнча калк коргогон баатырлардын, сөз билген чечендердин, элди эл менен жараштырган элчилердин, жез таңдай акындардын аты муундан муунга мурасталып өтүп келген.

Баласы Курманбекке атын бербей канкакшаткан Тейитбектин ысымы ошол өзү менен кошо көмүлгөн, андай ысымдар эл энчисине экинчи өткөн эмес.

Атактуу кишинин атын койгондор баласына ошол кишинин өмүрүн өрнөк, жашоосун үлгү кылган, арбактарын сыйлашкан, «сага паландай кишинин атын бергенбиз, сен ошондой болушуң керек» деп тарбиялашкан.

Кыргыздар баатыр болор баланын төрөлүшүн, ага ылайыктуу ысым коюуну өзгөчө карашкан. «Манаста» мындай айтылат:

Карыганда бир перзент,
Бай Жакып бала көрүптүр,
Ат коюучу кези бар.
Кыпчактардан Байжигит,
Кыргыздардан Элеман,
Анжиандык Куртка чал,
Аргындан Каракожо бар,
Нойгуттардан Акбалта,
Ногойлордон Эштек бар.
Түрк уулунан Абдылда,
Өзүбектен Дамулда,
Катагандан Мунар бий.

Демек, Алтай жеринде төрөлгөн болочок баатырга ат берүү үчүн Евразия аймагынын эчен элдеринин хандары, эчен журт башылар чакырылат. Алардын болгон кызматы – балага татыктуу ат коюу.

Ал гана эмес хан Жакыптын карыганда көргөн баласына төп келер ысым ыйгарган кишиге Чыйырдынын өзүнчө белек-бечкеги бар:

Карк алтын – дилде сарпай кий,
Ак сакалдан алтооң кий.
Кара сакал, кер мурут
Калгандарга бир-бир тон.
Үч сарпайы чыгарды,
Үлкөндөргө ыйгарды.
Кийген тону жарашты,
Бирин бири карашты.
Бай Жакып баланы алыптыр,
Этегине салыптыр.
Ээрчий басып Чыйырды
Эки кымкап алыптыр,
Элүү дилде – кызыл пул
Колуна кармап салыптыр.
«Ат коюңар!» – деп айтып,
Аксакал Жакып кеп айтып,
Көптүн келди кашына.

Мына ушул учурда не бир түркүн элди башкарган жакшылар бир ат айта албай айлалары кетет:

Ат коё албай алдырап,
Акылмандын баарысы
Карап турду жалдырап.

«Манаста» балага ат коюуга ушунчалык урмат кылынып «Ат асмандан дечү эле» деп айтылат.

Ат коюу ырасымына Жакып хандын Алтайга ошончо хандыктан айтылуу адамдарды чакырышы жана алардын бул ишти моюнга ала албай тайсалдап турушу – педагогикалык чоң сабак, ат коюунун жооптуулугу.

Кыргыздар адамга коюлган ат менен ошол адамдын тагдыры, келечеги чечилет дешкен.

«Манас» дастанында хан-бийлер Жакыптын жаңы туулган баласына ат коё албай алдырап, жалдырап туруп калганда кайдан-жайдан бирөө пайда болот.

Ак күлөлүү дубана
Асасы колдо шалдырап,
Кайдан келди жан билбейт,
Пайда болду дубана,
Байкап көрдү буларга:
«Сонундан тонду кийипсиз,
Чогулуп баарың кирипсиз,
Барбы мында жумушуң?
Баарың бирдей сабыркап,
Кандай токтоп турушуң?
Айтыңарчы, угайын,
Оболу сизден сурайын», –
Дубана жооп сурады.
Бердике берди жообун:
«Ат коюп берсең балага
Алар элең, дубанам,
Бул адамдардын сообун!
Бабасы Бакыр кан, – деди, –
Жакып деген бу киши
Баласыз жүргөн жан, – деди. –
Жерге сыйбайт малы көп,
Коюп берсең бир жакшы ат
Кубангандай асман-көк.
Жеткен элүү жашы, – деп, –
Жеке мерсент ушу, – деп, –
Ат коё албай көпчүлүк
Камалып турган тушу деп» – деп,
Бердике сүйлөп салганы.
«Берген болсоң уруксат,
Мен коёюн атын», – деп,
Дубана сүйлөп калганы.
«Ат коюңуз акыр», – деп,
Адамдын баары чуу этти.
«Баш жагына «мем» келсин, –
Байгамбардын сүрөтү,

Ортосуна «нун» келсин, –
Олуянын сүрөтү.
Аягына «сен» келсин, –
Арстандардын боруму.
Арты кайдан кетти экен
Ал үчөөнүн оруну?»
Окуп билди «Манас» деп,
Оозуна келди шондой кеп.
Ат коюлду «Манас» деп, –
«Алла таала сактасан,
Ар балаадан калас!» – деп,
Бата кылды баарысы, –
Жашы менен карысы.

Мына ушундан көрүнүп турган нерсе – ат коюу аземине атайын күбө катары адамдар чакырылган, ошолордун көзүнчө балага аты шыбырап айтылып, балага эң биринчи эне тилиндеги сөз багышталган, ысымдын мааниси чечмеленген.

Ат коюу учурунда наристени чоң атасы, же атасынын улуу бир тууганы этегине салып отурган.

Балага ат коюу үчүн азан айтуу ырасымы болгон. Аны айылдагы атайын белгилүү азанчы же молдо аткарган.

Бир топ учурда баланын атасы, же чоң атасы өзү эле азан айтып ат койгон.

Азан айткан адам аруу жуунуп, даарат алып, адалданып, кыбыланы карап, кулак какты кылып, тегерек-чек уга тургандай кылып үн чыгарган.

Балага берилген ар бир атта кандайдыр маани камтылган.

Балдары турбай жүргөн үй-бүлө жаңы бөбөк көрсө көбүнчө ага канаттуулардын, мисалы, Бүркүт, Турумтай ж.б. жана жаныбарлардын, мисалы, Бөрүбай, Түлкүбек ж.б. аты коюлган. Ошол алгыр куштар жана жаныбарлар баланы ажалдан арачалап калат деп эсептешкен.

Буга чейин жалаң кыз балдар туулуп келсе, мунусу да кыз болсо, эми эркек келсин деп Жаңыл, Бурулкан, Бурулуш, Токтокан, Уулкелсин, Уулболсун ж.б. аттарды берген.

Үй-бүлөдө көп бала болуп, энесинин төрөттөн кала турган мезгили келип калса, ага Кенже, Кенжегүл, Кенжебек деген аттар берилген.

Айрым учурда баланын туулган убагындагы жаратылыштын абалына карап да аттар ыйгарылган. Мисалы, Жамгырбек, Бороон ж.б.

Көчмөн турмушта ар кандай кырдаал-шартта баланын жарык дүйнөгө келишине карай Көчкөнбай, Көчкөн, Конушбай, Кыштообек, Жайлообек дегендей аттар ыйгарылган.

Баланын туулган күнү, айы, мезгили да алардын аттарына өткөн учур болгон: Жекшемби, Орозо, Рамазан, Чилдебек, Жума, Бейшенбай ж.б.

Баланын туулган жери да анын аты болуп калышы мүмкүн: Аксайбек, Алайчы, Ноокатбек, Таласбек, Шамшы, Чаткал ж.б.

Бала тогуз айга толбой (көбүнчө жети айында) төрөлүп калса, адам болушунан күмөн санап, Күмөндөр, Чалабай ж.б. аттар коюлган.

Айрым учурда бала төрөлө электе атасы кайтыш болуп кетсе, атасынан калган үчүн Аманат, Белек, Керез, Керезбек ж.б. ысымдар берилген.

Кыргыздардын негизги жашоо-тиричилиги малчылык менен өткөндүктөн аттар да ошол мал-ал менен байланышат: Койчу, Койчуман, Жылкычы, Малтабар, Уйлуубай, Койлубай, Кочкорбай, Текебай ж.б.

Кээде ырымы кылып балага көз тийбесин, башкалардын назары түшпөсүн деп атайын жаман сөздөрдү ысым кылып берүү салты да болгон. Мисалы, Тезекбай, Бокмурун, Күчүк, Итибай ж.б.

Бир топ аттар ушундай кесипке, өнөргө ээ болсо деген тилектен келип чыккан. Мисалы, Отунчу, Жылкычы, Күүчү, Койчу ж.б.

Кыргыздар арасында элдеги жакшы адамдардын, атактуу баатырлардын, журт башылардын атын да балдарга берүү салты кеңири тараган. Мисалы, Курманбек, Курманжан, Шабдан, Балбай ж.б.

Кыздарга сулуу болсун, акылдуу болсун деген ниетте Айсулуу, Айпери, Акылай, Чолпонай, Акчолпон деген сыяктуу аттар берилген.

Бала энесинин ичинде жатып ыйлаган болсо, анын ысымы өзү менен кошо берилди деп Маширап, Шарийпа, Шарип, Мамашарип дегендей аттарды койгон.

Бала төрөлгөндө тиши менен туулса, ага Бөрү, Бөрүбай, Бөрүкыз дегендей аттар берилген, эгер андай ысым коюлбаса, өзүнөн кийинкилерди «жеп коёт» (төрөлбөй калат), же бир кырсыкка учуратат дешкен.

Бала төрөлгөндө бир мүчөсү толук болбой калса ага Нышан, Нышанбай дегендей ысымдарды койгон.

Бала төрөлгөндө бир мүчөсү ашык болуп төрөлсө Артык, Артыкбай, Артыгаалы сыяктуу аттарды коюшкан.

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бирөөгө «берип» же үч, же жети, же кырк күн бактырып, анан жол-жобосун кылып кайра «сатып» алганда ага Сатыбалды, Саткын, Сатылган дегендей аттар ыроолонгон.

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристеге Токтосун, Токтогул, Токтокан, Токторбек, Токтор, Токторбай, Токтогүл, Турат, Турар дегендей ат коюшат.

Калы бар туулган балага Калыйман, Калбү, Калыйбүбү, Калы, Калыбек, Калыбай дегендей аттар коюлат.

Төрөлгөндө этинин бир жеринде кызылы болсо Анарбай, Анарбек, Анаргүл дегендей ысымдар берилет.

Эгиз балдарга уйкаш аттар коюлат, мисалы, эркек балдарга Асан-Үсөн, Жаныш-Байыш, кыз балдарга Батма-Зуура, Апал-Үпөл ж.б.

Эгиз балдардын бири чарчап калса, экинчисинин атын Адаш, Адашкан, Адашаалы, Жаңыл сыяктуу аттар менен аташып салган, ажал аны таппай калсын дешкен.

Жаңы төрөлгөн балага ат коюуда мурдагы бир туугандарынан аттарына окшоштуруу, уйкаштыруу да кеңири учурайт, мисалы, мурдагы кызы Жылдыз болсо, жаңы төрөлгөнүнө Кундуз деген ат берилиши мүмкүн.

Кыргыздарга ислам дини кирген соң арабча аттар да таркады, мисалы, Мухаммед, Абдыкадыр, Абдимухтар, Аалы, Жусуп ж.б.

Ысым адамдарды бири-биринен айырмалоо үчүн гана ыйгарылбайт. Ал аркылуу ата-эненин тилек-максаттары берилет.

Балага ат коюу вазийпасы эң алды менен ошол наристенин чоң ата-чоң энесине жүктөлүп келген, алар ылайыктуу ат издейт. Же айылдагы, уруу ичиндеги кадырлуу аксакалдар, инабаттуу байбичелер перзентке өмүр жолдош боло турган жакшынакай ысым сунуштайт.

Атактуу, эл-журтка алымдуу адамдар атын койгон балдарын дайыма «мунун атын паландай киши койгон» деп айтып жүргөн.

Айрым учурда айыл аралап өтүп калган мусаапырлар, кудайы коноктор, календар, дервиштер да али аты коюла элек балага ат коюп беришкен.

Көпчүлүк учурда сунушталган ысымды үй-бүлө мүчөлөрү чогуу талкуулап, бир чечимге келген.

Төрөлө элек балага алдын ала ысым бербейт, аны жөн гана «туюкбай» деп коюшат.

Адамдын кийинки жашоосунда анын тагдыры менен аты ылайык келбей калса, «Үйүндө бир ууртам айраны жок, уулунун аты Жууратбек», «Жаман иттин аты Бөрүбасар» деп мыскылдуу карашкан.

Эми айрым турмуштук мисалдарга карап көрөлү. Акын Тенти Жунушалиева-Адышеванын (кийин күйөөсүнүн фамилиясын алат) азан чакырып койгон аты Сайракан экен. Анын ата-энеси Үркүндөн соң Кытайдан келишет, ошондо жалгыз кызы каза болуп калат, анан кийин да эки-үч жыл бала көрбөй жүрөт. 1920-жылы ушул Сайракан төрөлөрү менен ырымдап, тогуз үйдү кыдыртып, атын «Тенти» деп чакырып жүрүп Тенти болуп кеткен. Анын кыз экенин да билгизбей эркекче кийиндирип чоңойткон.

Коомдук ишмер, генерал Токон Мамытовдун аты – Ток-

токүчүк. Ал туула электе ата-энесинин бир айдын ичинде үч жашка жетпеген бир кызы, бир уулу чарчап калыптыр. Анан ушул уулу туулат, туулганда да өлдү-өлдү болуп, араңжан туулат. Ошондо чоң энеси токтоп калсын, элдин көзү тийбесин деп «токто» жана «күчүк» деген сөздөрдү курап, Токтокүчүк деген ысым ыйгарат.

Ырчы Малик Аликеевдин атасы Жунуш ата менен Калемкаш апа үйлөнгөн соң жети жылдан кийин гана уулдуу болуп, атын Малик коёт, ага удаа эле төрөлгөн баласын Малигине шерик болуп жүрсүн деп Шерик атайт.

Жогорку Кеңештин 5-чакырылыштагы депутаты Урмат Аманбаева өз атынын тарыхы тууралуу буларды айтат: «Азан чакырылып коюлган, күбөлүгүмө жазылган ысымым – Үрүлкан. Бирок күнүмдүк тиричиликте бул атым колдонулбай, баары Урмат деп чакырышчу. Шарты ушундай экен. Себеби ата-энемдин тун балдары кайтыш болуп, анын ичинен экөөсүнө көз тийип, бир күндө көз жумуп кетишет. Ошондо эң улуу жебизди ырым кылып атайын сатып алышып, кырк үйдөн алдырылган кездемеден жамаачы кийим кийгизип чоңойтушуптур. 5 жылдан кийин ата-энем наристе жытын искеп, 7 балалуу болушкан» (Аманбаева У. «Энеңди жакшы көрсөң, эне тилиңди унутпа». Мектешкендер Э.Караева, А.Бектуров // Супер-инфо, 2013, 21-май-6-июнь).

Мындай мисалдар көп.

Балага ат коюуда атайын тууган-уругун чакырып, азан айттырып, казан асып, өз ырасымын аткарышкан. «Алло-о, акбар» деп азанчы баланын атын үч жолу кыйкырып, отургандарга угуза айткан. Үч жолу айтылгандан кийин анын ошол аты угуп тургандар тарабынан бекемделген. Ошол аттан кийин бала ырасмый түрдө киши аталып, өз аты менен башка адамдардын, демек, элдин санына кошулган.

Ат коюу айтымдарынан бизге жеткен бир мисал:

Аллоо акпар, аллоо акпар,
Алпейим дайым сактаар.
Теңирим адам берди,

Ааламга адам келди.
Айыл, калаа, сүйүнчү!
Арыштаар кадам келди.
Кең пейилге перзент берди,
Касиети бассын жерди.
Берекеси баксын элди.
Көлөкөсү тапсын шерди.
Азан айтып, атын коём,
Теңир берген затын коём.
Уул болсо жоодон сактаар,
Эне эмизген сүтүн актаар.
Атаандашпай малын багаар,
Жерин айдап, нанын табаар.
Атасынын мээнети кайтаар,
Алдына дулдул тартаар.
Кыз болсо – кырк жылкы,
Кийиз жасап, үйүн жабаар.
Энесинин ишин алаар,
Гүлдөй гүлдөп сайма саяр.
Уул бекен, кыз бекен,
Ким болду экен?
Уул экен, уул экен!
Ааламга адам келди.
Айыл, калаа, сүйүнчү!
Арыштаар кадам келди.
Ким дейбиз атын?
Көрүнчү бачым!..
Анакей отун келди!
Эмесе атын коём,
Теңир берген затын коём,
Отун алып баксын элди!
Жарыя айтам, отурчу,
Аты болсун Отунчу!
Айыл, калаа, сүйүнчү!
Оо, Отунчу! Отунчу! Отунчу!

Аты болсун Отунчу,

Калк сабына кошулчу! – деп элдин жашоо-турмушуна, тиричилигине, тилек-ниетине карата ат коюлган. Мисалы, отун элди баккан негизги байлык катары эсептелген кезде адамдарга эң муктаж жана пайдалуу кесип отунчулук болгон, мына ошондой керектүү кесипти аркаласын деп баланын атын Отунчу атап жатат. Бул балага жакшы кесипти тилөө, элди отун алып баксын, эл ишениминдеги жигит болсун деген тилек.

Анан да баланын атын күбөлөрдүн көзүнчө үч жолу атоо менен мыйзамдуу ысым берилген, баланын туулгандыгы тууралуу күбөлүгү да, ат берилгендигинин тастыкталган документи да ошол азан болгон.

Балага ылайыктуу ат коюу – ата-энесинин бир парызы катары эсептелген жана ошол койгон аттары үчүн алар баласынын алдында өмүр бою жооптуу болгон.

Кыргыз эли үчүн баланын ысымы – ага энчиленген жеке байлыгы, өмүр тагдыры. Ал ата менен эненин балага берген эң биринчи сыйы, ал ысымга эне сүтү менен ата мээримин кошулат.

Наристенин эң биринчи энчиленген аты элдик салт боюнча өзгөртүлбөйт, эгерде ар кандай шарттардан улам өзгөрүп кетсе да, анын өлүмүндө окулган жаназасында, бата кылганда азан чакыргандагы аты менен аталат, баштапкы эң биринчи ысымы менен оо дүйнөгө узатылат.

Жакшы ат ыйгаруу – баланын бактысы жана эл ичине кошулушунун башаты.

ЖЕНТЕК

Кыргыздар балдардын төрөлүүсүн өзгөчө чоң кубаныч менен тосуп алган. Ошол кубанычтын бир белгиси – жентек берүү, же жентек тою.

Ал мааракени бала төрөлгөндө, ошо сүйүнүчкө ыроолоп, ага башкалар да ортоктош болсун деп беришкен. Бала жарык дүйнөгө келери менен эле жаш балдарды сүйүнчү айтууга жиберген. Алар жакын урук-туугандарды, кошуналарды кыдырып, жеңесинин же эжесинин, же болбосо дагы башка туугандыгына карап, «сүйүнчү бериңиз, эжем төрөдү», «сүйүнчү бериңиз, жеңем төрөдү» деп айтып чыккан. Сүйүнчү айткандар уул же кыз төрөлгөнүн билдирген, андай болбосо угуп жаткан киши кыз же уул төрөлгөнүн сураган да, ошого жараша камынган. Сүйүнчү угузган балага, же ал чоң киши дале болушу мүмкүн, ага сүйүнчүсүн берип, же сүйүнчүгө мал атап, анан наристе төрөлгөн үйгө тапканын көтөрүнүп келе берген.

Жакшы санаалаштар бири-биринен сүйүнчү, көрүндүк доолашкан.

Жентекке келгенде мал алып келген, балага деп кийим-кече, үйгө деп туш кийиз, шырдак, килем алып келген. Келинге атап тамак жасап келишкен. Келгендер жентек той жейбиз дешкен. Балалуу болгон жерге «Бешик бооңор бек болсун!» дешет. Үйдөгүлөр «Болсун! Болсун!», «Айтканыңыз келсин!» деп конокторду кубанып тосуп алат. Колдоруна суу куйдуруп, төргө өткөрөт.

Баланын таенеси жаңы төрөгөн өз кызына белдемчи тартуулайт.

Баласы тун бала болсо төрөгөн келиндин эки өрүм чачынын учуна чач учтук тагып, элечек кийгизген.

Ушул күнү же ага чейин азан чакырылып, балага ат коюлган. Ошондон соң жентекке келгендер наристени көргөн үчүн ошол үйдөгүлөрдүн бирөөсүнө көрүндүк берген. Төрөгөн келинге өзгөчө урмат кылышкан. Баланын атасы болсо наристеге эл көзүнчө анчалык имерилбей, сыртта болгон, же той камын кылган.

Көрүндүк бергендер же көрүндүгүнө мал-сал айтып келгендер да жаңы төрөлгөн наристени көрсөткүлө дебейт, үстүнө үйрүлүп түшпөйт, жабууларын ачпайт, жөн гана алыстан туруп «өмүрлүү болсун», «жаманыңар жакшы болсун» деген сыяктуу алкоолорун айтып коюшат.

Жентек тойдун эң башкы белгиси – карындагы сары май бузуу салты. Бала төрөлгөнгө чейин эле ал үйдө жентек тойдун камы деп карынга сары май салынып, ушул күндү күтүп турган. Көбүнчө сары майды наристенин таенеси, же таежелери алып келген. Жентек тойдо ошол карын май томурулат да, адегенде майды балага оозандырышат. Анан баланын чоң атасы, келгендердин аксакалдары ооз тийишет.

«Сары май турган жерге дарт турбайт» деп коюшат кыргыздар. Дасторкон үстүндө сары май турса, сөзсүз ооз тийиш керек, эгер сары майдан ооз тийбей калсаң ал «мендей саргарып кал» деп каргайт экен дешет. Куйрук майлар да ошондой эле ыйык тутулат.

Мына ошол майлар баланын эне курсагынан чыккандагы эң биринчи тамагы, ал эненин ууз сүтүнөн да мурда ооз тийгизилет. Ал баланын төрөт учурундагы кокус алган дарттарын тазалап кетет, ичи-кардын бир сыйра, азыркыча айтканда, дезинфекциялап чыгат дешкен. Наристенин чоң энеси же таенеси, же алардын ордун баса турган туугандарынын бири май оозантат.

Май оозандырып жаткан байбиче, же нарктуу аял ар кандай жакшы тилектерди, ак баталарды айтат. Мисалы анын бири:

Биссимилла ырахманы ырайым,
Оозуна май салып турган Умайым.
Алты куйрук ашагын,
Алтымыш аша жашагын.
Жети куйрук ашагын,
Жетимиш аша жашагын.
Кызыл тилден таңдайлуу бол,
Ырыскыдан маңдайлуу бол!

Ушундай деп май оозанткандан соң жана ага чейин дале келгендер балага мал энчилешет, кийим-кече, буюм берет. Айрымдар кыз же эркегине карай кудалашалы деп да чыгат. Айтор, үй бака-шака түшүп, айрым учурда жаңы төрөлгөн балага аталып улуттук оюндар болот, көкбөрү тартылат. Ыр-күү жаңырат.

Дасторконго боорсок, каттама, жупка, курут, эжигей, сары май, куйрук май ж.б. даамдарды коюшат. Баланын келечегине карата жакшы тилектер айтылат. Жентек тойдун сөзсүз коюла турган даамы – талкан. Коноктор талканды жаңы эле карындан бузулган майга көөлөп жешет, үйлөрүнө алып кетет.

Жентекке союлган жандыктын моюнун таза мүлжүп, жипке тизип коюшкан – баланын моюну ошондо тез катыйт дешкен.

Жентекке союлган малдын сөөктөрүн таза мүлжүп, мүлжүнгөн сөөктөрдү жерге көмгөн, бул Умай-Энеге курмандык, баланы коргоп жүрөт дешкен.

Жентек берип жаткан үй-бүлө да бул күнү аябай төгүлүп-чачылып, колунан келгендер жылкы, тай, уй, болбоду дегенде кой, эчки союшкан. Үйдү аласташкан. Жентек тойдон кийин тушоо тоюн, эгер эркек бала болсо сүннөт тоюн өткөрөлү, жалаң эле тойдо жүрөлү деп тилектерин билдирген.

Аксакалдар наристеге багыштап бата тартат:

Наристенин боосу бек болсун,

Ата-энесине шерик болсун.

Азамат болуп эр жетсин,

Аксакал болуп төргө өтсүн.

Азамат болсун көрктүү,

Өмүрү болсун бөрктүү,

Канат-бутагы жайылып,

Арты болсун шериктүү.

Азамат болсун ардактуу,

Мүнөзү болсун салмактуу.

Өмүрү болсун жанжактуу,

Төрөлөр менен тең болсун,

Пейли кенен, кең болсун.

Чөбү чүйгүн бал болсун.

Соолбогон көл болсун,

Элине арка бел болсун!

Белдин белин майыштырып,

Өрүшүнө мал толсун.

Өзүнөн туулган балдары,

Жеке-жеке эл болсун,

Оомийин!

Ушул бата тартылып жатканда наристе эч нерсени билбей кызыл эт бойдон уктап жатат.

Жентек тойдо козу карын, кой карын, торпок карын толо сары майлар бузулат. Аларды ооз тийип жентек жегени келгендер бөлүп алып, алып кетип, жакшы тилек менен үйүндө калгандарга, коңшу-колоңдорго «силер да балалуу болгула» деп ооз тийгизген.

«Манас» дастанында бала төрөлөрдө атасынын алыс барып турушу, сүйүнчү бериши, энесинин боюна бүткөндө жолборстун жүрөгүнө талгак болушу жөн гана байыркы мифологиялык окуялар эмес, аларда атанын мураскер уулун сүйүнүч менен күтүшү, берешендиги, жолборстун жүрөгүнө талгак болушунда адам менен табияттын гармониясы сыяктуу элдик тарбиялык салттар сиңдирилген.

Сегиз бээ союп жентекте,

Тоюнбаган тоюнуп,

Топтогон малдар союлуп,

Ачтын баары тоюнуп,

Ар түрлүү малдар союлуп, - деп балага жентек берилиши кайрымдуулукту, соопчулукту, кубанычты билдирет, бардык мал, байлык баланын төрөлүшүнүн алдында эч нерсеге арзыбаган нерселер экендиги көрсөтүлөт.

В.В.Радлов жазып алган вариантта Жакып карыя менен Чыйырды байбиченин жентек тоюна Жаткенден жети элчи келет да, «жентегин мыктап жеп кетет, Манас желмогуз чыгат деп кетет».

Жакып хан жентек той бергенде ар кандай улуттук оюндарды: көк бөрү, оодарыш, найза сайыш, тыйын эңмей, кыз куумай, жамбы атмай ж.б. уюштурат.

Жар чакырып, анда мындай байгелерди коёт:

Баш байгеге саярым,

Беш жүз кызыл нарым бар.

Эки төөгө жүктөгөн,

Эндей алтын-зарым бар.

Беш жүз жылкы, бир миң кой,

Баш байгеде дагы бар!

Жентек той – балалуу болгон жубайлардын, алардын ата-энесинин камдап жүргөн тамак-ашын элге чачып, элден жаңы төрөлгөн наристеге бата алуу салты. Баланын жентек тоюна катышкан киши кийин ошол бала эс тартканда же чоң жигит же чоң кыз болгондо «мен сенин жентегиңди жегенмин» дейт.

Жентек берүү салты – кыргыз элинин улуулугун көрсөткөн көчмөндөр цивилизациясынын көрөңгөлүү жөрөлгөлөрүнүн бири.

БЕШИК, БЕШИК ТОЙ ЖАНА БЕШИК ЫРЫ

Кыргыздар салт боюнча жаңы төрөлгөн баланы бир жума өтүп-өтпөй эле бешикке салат. Анын өзүнүн жөрөлгөлөрү, ырымдары бар.

Бешикти арчадан, талдан, теректен ж.б. дарактардан жасайт.

Эл арасында алтын бешик, күмүш бешик болгондугу да айтылат.

Бешикке бөлөнүүчү бала туулгандан кийин эле анын таята-таенеси, тайлары бешик даярдайт. Бешик менен кошо ага керектүү жабдуулары кошо берилет. Бешиктин жабдуулары: шимек, күлтүк, эки олпок, төрт жаздык, чарчы ороо, кол боо, тизе боо, кыпчык. Анан да бала ойносун деп ар кандай чүкөлөрдү, шуру-мончокторду тагып коёт.

Бешик алып барган күнү бөбөктүн үйүндө той болот, ал «бешик тою» аталат.

Жаңы барган бешикти баланын чоң энеси же айылдагы тууп-түшкөн, кадырлуу байбичелердин бири баш болуп кабыл алышат.

Баланын чоң энеси жана таенеси, же алардын ордун баса

турган аялдар – экөө бешиктин эки жагына өтөт жана баланы бөлөйт.

Же бешикке киндик энеси бөлөйт.

Алар бешикти Умай-Эненин колу менен деп ысырыктап-а-ластап, шимекти койдун же уйдун сары майы менен майлашат. Ошондон кийин ал байбичелер куру бешиктин ичине койдун оң жана сол чүкөлөрүнөн бирден салып, анын баш жагын өйдө кылып, «оң бол», «оң бол», «оң, оң» деп акырын көтөргөндө чүкөлөр шагырап барып күлтүккө түшөт. Анда мындай ыр айтылат:

Бешик бооң бек болсун,
Ата-энең аман болсун.
Жаман көздөн сактасын,
Балам эне сүтүн актасын.
Менин колум эмес,
Умай энеңдин колу,
Оң, оң,
Киндик кескен энеңди сыйла,
Каның тамган жериңди сыйла,
Ак сүтүн берген энеңди сыйла!
Менин колум эмес,
Умай энеңдин колу,
Оң, оң,
Өмүрүң узун болсун.
Көкө теңир колдосун.
Жаның бек болсун!
Бешигиң кептүү болсун,
Ата-энең эптүү болсун!
Энелүүдөн эрке бол!
Өмүрүң узун болсун
Өрүшүң жайык болсун,
Тукумуң журттан ашып,
Тууганың канат болсун,
Менин колум эмес,
Умай энеңдин колу.

«Оң болсун» дегени баланын келечеги, жолу дайыма ачык, оң жагынан болсун деген тилектен улам айтылат.

Койдун чүкөсүн салганы – койдой момун болсун дегени.

Оң жана сол чүкө салганы – сөзү, өзү оңго-солго өтүмдүү болсун дегени.

Бешикке баланы бөлөп жаткан байбиченин оозуна боорсок тиштетип коюшат, бул бала ыйлаак болбосун, оозу нанга толуп турсун деген тилек. Бөлөп жаткан аял эч сүйлөбөйт, ал сүйлөсө бала да сүйлөөк болуп калат дешкен.

Бешикке бөлөп жаткандар күлтүккө түшкөн чүкөлөрдү алып отургандарга берет, ага отургандар ырымы кылып колдорун тийгизет. Бешикке баланы биринчи бөлөгөндө күлтүккө түшкөн чүкөнү алып, кадырлуу, нарктуу адамга тартуулайт, бул – балабыз сиздей болсун дегендик.

Бешикке баланы жаткырган соң жети түрдүү нерсе: баштык, кап, кийим-кече, жууркан, куржун, кап, жалайык менен бешикти жабат.

Бешикке баланы жаткырырда бөлөп жаткандар «Шайтандар качкыла, бешиктин ээси келди» деп жин-шайтанды кууп алат.

Анан баланы байбиче «биссимилда» деп оң жагынан бешикке жаткырат. Мына ушул жерде бешикке салып жаткан аял:

Бешик апа, бек карма,

Умай эне уйку бер, - деп ырын айтат.

Бул ыр гана эмес, тилек, каалоо, бата, баланын кулагына угулган элдик оозеки чыгармачылыктын улуу мурастарынын башталыштарынын бири.

Бешикке салуу салтына келгендер кетмен, күрөк, балта, чот сыяктуу эмгек куралдарын алып келишип бешикти айланта коюшат, булар баланын келечегин аныктоочу шаймандар, ушуларды алып бала мээнеткеч болсун деген тилек.

Таар толо уктасын деп бешиктин үстүнө таар да таштап коюшкан.

Төрөгөн келинге бешик жасап келген төркүн-төшү бала-

нын жуурканын, куржунун, кабын, баштыгын карматат. Келин бешикти алып колуна кармап ыраазычылык билдирип биринчи төрдү карап, анан башка жактарды карап бир нече жолу жүгүнөт. Отургандар «кудай жалгасын», «этегиңен жалгасын», «максат-тилегиңе жет», «алганың менен тең арып-тең кары» деген сыяктуу баталарын берет.

Байбиче же келгендердин аксакалдарынын ичинен бирөө баланы бешикке салуу менен батасын берет:

Өөлай, өөлай, ак бала,
Ак бешикке жат бала.
Аталуудан улуу бол,
Акылдуудан кундуу бол,
Энелүүдөн эрке бол,
Эл алдында серке бол.
Кызыл тилден таңдайлуу бол,
Ырыскыдан маңдайлуу бол.
Жети мүчөл жашагын,
Тартпа журттун азабын.
Билектүүдөн күчтүү бол,
Баатыр болсоң жөлөк бол,
Баарыбызга өбөк бол.
Өөлай, өөлай, ак бала,
Ак бешикке жат бала.

Анан бешикти баланын өз энесине берет. Эл ордуна козголот.

Ошондон кийин эне баласын бешиктин күүсү менен сооротуу, уктатуу, кулагын ачуу, дилин тазалоо максатында жагымдуу обон, жай ыргак менен ырын ырдайт:

Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба!
Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.
Куштун жүнү калпагың,
Эл сүйбөсө, сүйбөсүн,
Өзүм сүйгөн аппагым.

Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба!
Атаң тойго кеткендир,
Ак кисе толгон эт келет.
Энең тойго кеткендир,
Эмчеги толгон сүт келет.
Жийде бекен бешиги,
Жигит бекен акеси?
Өрүк бекен бешиги,
Өбөт бекен акеси?
Тоголок тору тайынан,
Тоголонгон жаныңан.
Алдей, балам, ыйлаба,
Энекеңди кыйнаба!

Энелер бул мезгилде бала эч нерсени түшүнбөйт, ал кыргыздын бир да сөзүн билбейт, бешик ырына карабай ыйлай берет деп андай чыгармаларды аткарбай койбогон. Бешик ырлары бала үчүн эмес, эне үчүн деп да айтышпаган. Наристе баарын түшүнүп жатат, баарын угуп жатат, бул ырлар бала үчүн дешкен.

Чынында эле бешик ырын угуп чоңойгон баланын угуусу, туюусу, сезүүсү жогору болгон. Ошол эле кезде жакшы уктаган. Этнопедагог Г.Н.Волков: «Бешик ырынын педагогикасы – адамзат тарыхынын эң эле табиятка жакын педагогикасы» деп жазып, биринчи бешик эң алгачкы жапайы адам-эненин колу менен тизеси экендигин белгилейт. Демек, бешик, бешик ыры адамзаттын пайда болушу менен кошо эле пайда болгон эң байыркы көөнө чыгармачылык. Анда али дүйнөнүн эч нерсесин беле элек наристеге улуу адамдардын сүйүүсү, камкордугу сиңдирилген, гумандуу педагогиканын эң биринчи жана эң эле майнаптуу этабынын башталышы камтылган.

«Эненин бешик ыры – уул-кыздын өмүр жашоосунун башаты. Анда эне сүтү да, эне тили да, ата салты да, Ата Журту да, анын тарыхы да чөгөрүлгөн», - деп жазат профессор Сулайман Рысбаев. Демек бешик ыры – кыргыз элинин этнопе-

дагогикалык идеялары сакталган ыйык куту, эне менен баланын мамилесинин, сүйүүсүнүн түйүлдүгү. Авар акыны Расул Гамзатов: «Эненин бешик ырын укпай өскөн баланын энесиз жетим өскөн баладан айрымасы жок», - деп таамай айтат. Казак жазуучусу жана аалымы Мухтар Ауэзов: «Эл болуу үчүн бешигиңди оңдо», - деп насаат берет.

Мына ушул бешик ырлары – балдарды тарбиялоо үчүн арналып чыгарылган жана ырдалган. Бешик ырын энелер гана эмес, кыз балдар жашынан үйрөнүп, кийин эне болгонго чейин эле ал чыгармаларды куурчактарын «жаткырууда», «киринтип, ичинтүүдө», кичүү бөбөктөрүн кароодо пайдаланып келишкен. Орто кылымдагы улуу дарыгер жана азыркы медицинанын негиздөөчүлөрүнүн бири Абу Али ибн Сина баланын туура өсүшү жана тарбия алышы үчүн эки нерсе керек дейт, анын бири – аста-секин терметип туруусу, экинчиси, ошол терметүүгө кошуп музыка угузуу, демек, бешик ырын ырдоо дейт.

Бешик ырлары орто кылымда түрк элдеринде ырдалгандыгы, алар «балу-балу» деп аталгандыгы Махмуд Кашкари-Барсканинин сөздүгүндө жазылып калган. Түрктөрдө «нинни», татарларда «элли», «бэлли», каракалпактарда «хэйя», хэйя», өзбектерде «алла» деп айтылган бешик ырлары дээрлик дүйнөнүн бардык эле элдеринде учурайт жана максаты окшош эле болот.

Кыргыз элинде бир эле доордо миңдеген энелер болсо, албетте, орток мурастар болуу менен ар бир эненин өзүнүн бешик ыры болгон, себеби ар бир эне баласына өзүнүн жеке тилегин билдирген. Эне бешик терметип жатып бүгүн ырдаган ырын эртең башкача ырдайт, анткени анын балага айта турган тилеги көп, анын көңүл жагдайлары да ар күнү ар кандай болот.

Бешик ырларында «алдей, алдей» деген сөздөр байма-бай кайталанган, буга карап «алдей ырлары», «алдей айтуу» деп да коюшат. Славян элдеринде балага карата «баю-бай, баю-бай» деп башталып, күкүктүн балдары, чымчыктын балда-

ры, торопойлор уктады, сен да эми укта дегендей мотивдер көп учураса, кыргыздарда «корооң толгон койлуу бол, өрүшүң толгон малдуу бол, кампаң толгон дандуу бол», «чечен бол», «мүнүшкөр бол», «эр бол», «саяпкер бол» деген сыяктуу тилектар, баталар берилген.

Бешик ырларында эң алгач балага карата Манасты, Бакайды, Семетейди, Каныкейди, Жаңыл Мырзаны үлгү кылып, ошолордой эл коргогон баатыр, акылман, уз болгун дегендей ойлор айтылат. Демек мында жетилген инсан тууралуу улуттук идеал берилип, кыргыздардын этнографиясы, этномаданияты ачык-айкын чагылдырылган.

«Бешик ырларынын мазмуну өтө бай. – деп жазат Г.Оророва. – Алар өмүр бою боз үйдө күн кечирген примитивдүү, жөнөкөй кыргыз турмушунан баштап кийинки илим-билим өсүп өнүккөн цивилизациялуу жашоону, прогрессивдүү көз караштарды өз ичине камтып турат. Эне перзентине арнаган бешик ырын айтуу менен өзүнөн кийин кызына, жаш энелерге да тарбия берип, бул нукура салтты улантууну купуя талап кылат. Кыз бала куурчак ойногондон баштап энелик милдетке даярдык көрүп, бөбөгүн терметип, бешик ырын ырдап, элдик салттын эрежелерин үйрөнө баштайт. Бул процесс турмуш ыргагынан бөлүнбөй эле, кошо жуурулушуп өз милдетин өтөй берет.

Адам жашоосу айлампа сыяктуу. Бала төрөлөт. Төрөлгөн күндөн баштап ага дүйнөдөгү эң асыл ойлор, каалоо-тилектер, алкыш сөздөр багытталат. Анын жан дүйнөсү таза, тарбиясы оң, эмгекти, эл-жерин, адамзат тукумун сүйгөн, ата-энесине камкор адам болуп чоңоюшуна кам көрүлөт. Ал да өзүнүн баласына ушул эле процессти кайталайт. Адам акыры өлөт. Жаңы адам төрөлөт... Адам өмүрүндөгү мезгил менен мейкиндиктин мындай айлампа катышы тирүүлүктүн философиясы, жашоо маңызы. Адам менен табияттын өз ара гармониялуу байланышы. Ушул процесс бешик ырларында айкын сүрөттөлгөн».

Бешик ырларындагы балдар Күнгө, Айга, жылдызга, чы-

ракка, жүрөктүн толтосуна, аткан таңга, көрөр көзгө ж.б. эң бийик идеалдарга теңдештирилет, андай ырларды энелер балдарын тойгозуп эмчек сүтүн берип бүткөн соң уктасын деп сүт жана уйку менен кошо бала дилине салат. Мында балага айтылган тилек гана эмес, эненин образын, анын чыгармачылыгын, ошол чыгармачылык аркылуу тарбиялоо багытындагы эрежелерин даана байкайбыз.

Кыргыздар:

Бешикке карышкырдын тырмагын тагып коюшат, ал болсо баланы ар кандай жамандыктардан, кырсыктардан коргоп турат дегендик.

Бешикке баланы жаңы бөлөгөн соң бешиктин үстүнө айылдан сурап келген тогуз уйкучу кишинин кийимин жаап коёт, бешиктеги бала да ошолордой уйкучу болсун дегендик.

Бешик кыз баланыкы болсо үкүнүн канатын таккан.

Бешик кыз баланыкы болсо мончок-шуру таккан.

Бешик уул баланыкы болсо чүкө таккан.

Бешикке баланы бөлөп атканда бутун таңып алганча отургандардын ичинен эч кимиси сыртка чыгып кетпейт, сыртка чыгып кетсе, баланын уйкусун алып кетет.

Бешикке өбөктөбөйт.

Бешикте уктап жаткан баланы которуп жаткызбайт.

Бешиктеги баланы жабуусуз калтырбайт.

Бешиктеги баланын бетине ай нуру төгүлбөшү керек.

Бешикти аттабайт.

Бешикти бала уктап жатканда көтөрүп жылдырганда биринчи бут жагын алдыга коёт.

Бешикти бир убакта эки адам эки башынан көтөрбөйт.

Бешикти бут менен терметпейт.

Бешикти бут менен жылдырбайт.

Бешикти куру терметпейт, ал жамандыктын белгиси – баласыз каласың дешет.

Бешик бош кезде ага бала-чаканы жолотпойт.

Бешикти сатып аларда соодалашпайт, устанын сураганын берет.

Бешикти сатканда уста ашыкча көп баа сурабайт.

Бешикти тээп отурбайт.

Бешикти экөөлөп терметпейт.

Бешикти экөөлөп көтөрбөйт.

Бешикке баланы бөлөөр кезде аны бешиктин үстүнөн алып бербейт.

Бешик бала жатып жүргөн болсо, бирөөлөргө сатылбайт.

Бешикти көчкөндө бешиктеги баланын энеси гана өңөрөт.

Бешикке жаткан баланын денесинде майда кызыл тактар пайда болсо, бешик курт чагыптыр дешет.

Бешик курт чакканда бешиктин төшөктөрүн гана күнгө, отко жаят.

Бешик курт чакканда бешиктин өзүн күнгө отко жайбайт, андай кылса, курт көбөйүп кетет.

Бешиктен баланы чечип аларда биринчи баланын оң колун, анан бутун бошотуп чечет.

Бешикке бөрүнүн чүкөсүн тагат.

Бешикке бөрүнүн тишин тагат.

Бешикке бөрүнүн тырмагын тагат.

Бешикке илбирстин тырмагын тагат.

Бешикке илбирстин терисин жабат.

Бешикке илбирстин куйругунун учун тагат.

Бешикке аюунун тырмагын тагат.

Бешикке бүркүттүн тырмагын тагат.

Бешикке үкүнүн тырмагын тагат.

Бешикке жыландын баш сөөгүн тагат.

Бешикке көз мончок тагат.

Бешикке калемпир мончок тагат.

Бешикке курманын сөөгүн тагат.

Бешикке суунун доошун укпаган жердин долоносунун бу-тагын тагат.

Бешикке табылгынын уюлун тагат.

Бешикке күмүш тыйындарды тагат.

Бешикке куран аяты жазылган тумар тагат.

Бешикке сейдана мончок тагат.

Бешикке акдана мончок тагат.

Бешикке кан таш тагат.

Бешиктен баланы чечээрде биринчи оң колун бошотуп коёт, уул бала чүкө менен, кыз бала үкүнүн канаты же мончоктор менен ойноп сологой болбойт.

Баланы бешиктен чечип алганда оң жагынан чечип алат да, эне анын жонун сылап, баланын жаткан жерин бир таптап, жонун бир таптап «уйкусу бешикте калсын» дейт, анан оң колунан көтөрүп, «үзүл, үзүл, үзүл», сол колунан көтөрүп дагы ошол сөздөрдү кайталайт, бул болсо бала эми турду, ал кайра жатканга чейин бешиктин ээси кайтарып, жин-шайтандарды бешикке жолотпой куусун жана бешикте жатып талып калган далысы үзүлсүн, жан кирсин деген тилектери.

Бешик – кыргыздар үчүн эң байыркы, таберик буюм. Көчүп-конууга ылайыктуу. Көчтө бешикти баланын энеси гана өңөргөнү ошондон. Бала бешигинде уктап кете берет. Далай кырсыктарда, ашуудан аттын буту тыйып жыгылган кезде да балдарды бешиктер сактап калган.

Бешик – баланын уктоосуна ыңгайлуу буюм. Бешикке баласын бөлөп коюп, энеси оокат-тиричилигин өткөрө берген.

Советтик учурда бешиктерди жээрип, аларды талкалаткан учурлар да болгон.

Бешик жана бешик ыры – байыртадан келечекке бара жаткан кыргыз элинин түбөлүк энчилеринин бири.

Бешик тою бешикке бөлөө учурунда берилет, башка кездеге да жылдырылат.

Бешик той негизинен эркек балдарга берилет. Бул тойдо той ээси бодо сойгон, жылкы сойгон, кой сойгон. Колунан келгендер бир нече үйгө конок берет. Жакшы тааныштары союшка мал жетелеп, же союп келет. Балага жана анын ата-энесине сарпай кылып келишет. Той ээлери коноктордун алып келгендерине жараша кайтарып берет. Аларды жалпы тойдон тышкары да коноктойт. Жалпы тойго айыл-апанын баары келе берген. Анда кыз оюндары, ат оюндары өткөрүлөт, ырчы-чоорчулар, «кызыл аяктар» тамаша өткөрөт.

БАЛАНЫН КЫРКЫН ЧЫГАРУУ

Наристени жаңы төрөлгөн соң кырк күн элден далдоо кармашат, бала көргөнү келгендер дале анын жанына жакын барып үзүлүп түшүп карашпайт. Көбүнчө келин төркүнү жакын болсо, ошол тарапка барып, өз энесинин жанында, ошолордун көзөмөлүндө чүрпөсүн кыркына чейин карап келген.

Баланын кыркын чыгарганга чейин апасы муздак сууга колун салбайт.

Баланын кыркын чыгарганга чейин апасы темирге колун тийгизбейт.

Баланын кыркын чыгарганга чейин апасы ташка колун тийгизбейт.

Баланын кыркын чыгарганга чейин бала турган үйдөн сыртка буюм чыгарбайт.

Баланын кыркын чыгарганга чейин анын атын толук айтып чакырбайт.

Кыркы чыгуу болсо – баланы биринчи жолу элге көрсөтүү да болуп саналат, бирок анда дале такыр эле баланы ачык көрсөтө бербейт.

Төрөлгөндөн кырк күн өтүп баланын энесинин ичинде пайда болуп, ошол жактан башына бүткөн чачын алат.

Чачты таятасы же таякеси алат.

Чачты кемеге түшкөн киши алат.

Чачты айылдын кадырлуу аксакалы алат.

Чачын алган киши анын «акысына» балага мал же мүлк энчилейт.

Чач алган кишини да баланын ата-энеси куру кетирбейт.

Кыркын чыгарууда кырк үйдү кыдырып, кырк кашык суу алып келип, баланы ошого киринтишет.

Баланын денеси чың болсун деп, ошол сууга туз кошот.

Ошол суу менен баланы эмдеп-домдоп, суудай өмүр, тунуктук тилешет:

Кырк атаңдын жөрөлгөсү,
Ата-энеңдин өбөлгөсү.
Кырк уруу кыргыз ичкен суу,
Кырк атабыз кечкен суу.
Кырк ашууну ашкан суу.
Кырк томолонуп келген суу.
Кырк таштарды кырккан суу,
Кызыр атам таткан суу,
Суудай таза бол!
Нурдай сулуу бол!
Оомийин!

Мындай ар кандай варианттарда аткарылган бул ырлар наристе менен табиятты катар коюп, кырк уруу кыргызга жаңы адамдын кошулганына сүйүнүү, аны кадырлоо сезимдери билдирилген.

Кырк деген сөз – кыргыздар үчүн ыйык болгон. Бала кырк күндөн кийин адамдардын санына кошулат дешкен.

Баланын кыркын чыгарганда кырк тооч жасайт.

Баланын кыркын чыгарганда кырк үйдөн кырк кашык суу чогултуп келип, ошого киринтерде ал сууга койдун кырк коргопун салып койгон.

Баланын кыркын чыгарганда кырк үйдөн кырк кездеменин кыйындысын алып келип, балага көйнөк тигишет.

Баланын кыркын чыгарганда ага «кырк көйнөктү» кийгизгенде «ит көйнөктү» биротоло чечип койгон.

Баланын кыркын чыгарганда ага «кырк көйнөктү» кийгизерде көйнөктүн эки жеңин бууп байлап, ичине кырк боорсок салып, эки аял көйнөктү эки жагынан кармап боорсокторду

чайпашкан, андан соң ал боорсокторду отургандарга таратып берип, «Биссимилда» деп балага ошол көйнөктү кийгизген.

Баланын кыркын чыгарганда кийгизген көйнөктү инабаттуу байбичелердин бири тепсеп турат да, балага алкоо айттып, анан көйнөктүн башынан бала баткыдай кылып кесип, ошондон анын башын салат.

Баланын кыркын чыгарууда жети ташты кызарганча ысытып, аларды бир-бирден алып, баланы киринтүү үчүн даярдалган сууга салат да, буу чыгарат, ага баланы тосот, муну «коркоктоо» деп аташат.

Баланын карын чачын алганда кээ бир ата-эне балага айдар чач, же көкүл, же нияз, же жээк чач деп ар кандай айтылган бир аз чач калтырат. Мындай айдар чач калтырган ата-эне ошол чач үчүн карыз болуп калат экен да, жети күн колу-кошунага бирден нан берип турат.

Баланын карын чачын алганда коюлган көкүлдү өз жол-жобосу менен ыйык жерлерге барып, шайыктарга алдырган.

Баланын кыркын чыгарганда анын тармактарын алат: эркек баланын тырмагын уста алат, анын усталыгы жугат, саяпкер, мүнүшкөр, улакчы ж.б. даңктуу кесип ээлери алат, алардын өнөрү балага өтөт. Ал эми кыздын тырмагын чебер аял алат, анын чеберлиги жугат.

Баланын кыркын чыгарганда тырмагын чебер, уста алса, кийин анын тырмагы түз, сулуу болуп өсөт.

Баланын кыркын чыгарганда аны жуундурган сууну аягына чейин куюп салбай, бир аз ашырып коёт, бул анын өмүрүндө мындай жуунуулар көп болсун дегендик.

Баланын кыркын чыгаруу – кыргыз элинин үрп-адат, салттарындагы кызыктуу жөрөлгөлөрдүн бири.

ТУШОО ТОЙ

Тушоо той – тушоо кесүү күнү берилген, балага арналган салтанат.

Тушоо тойго атайын даярданышат: бата кылынып, мал союлат, боорсок бышырылат, кымыз, май, айран, каймак топ-толот. Чуркай турган балдарга тай, торпок, майда жандык, белек-бечкек алынат.

Тушоо той эми гана каз-каз туруп, бир-эки кадам шилтеп калган балага арналып берилет.

Тушоосу кесилүүчү баланын энеси, апасы же дагы жакын туугандары оң ийрилген ак жип жана сол ийрилген кара жипти алат, аларды бириктире өрүп туруп, баланын бутун эркинирээк коюп каршы-терши байлап, тушайт.

Тушоо кесүү үчүн баланын бутун байлоого жүндөн ак жана кара (ала) жиптер эшилет да, аны баланын бутуна тушап байлаганда байлоосу сыртка келтирилет.

Баланы адеми кийинтишет. Ата-энеси жанында турат. Балдар чуркоого ылайык атайын жайык тандалат.

Чоңураак бир киши – той башкаруучу, чуркай турган балдарды алып, баладан 30-40 кадамдай ары барат да, кыздарды алдыраак коюп, жашына карап алдын-артын кылып баарын тизип чыгат.

Баланын колуна бычак берет.

Ошол баланын жанында – маарада турган кишилердин

бирөө тигил чуркоого даяр ээлигип тургандарга «Чуркагыла!» деп белги берет. Тигилер чымын-куюн болуп чуркап келет.

Биринчи келген эркек бала тигил тушоосу кесилүүчү наристенин колундагы бычакты алат да, анын бутун тушап турган жипти кесип жиберет.

Кескен бала менен апасы баланы «тай-тайлап», «каз-каздап» жетелей баштайт.

Чоң атасы бата берет:

Каз-каз, каз-каз, карагым,

Куттуу болсун кадамың.

Өмүргө аяк баса бер,

Өркөчү бийик ашуудан,

Тайгылбастан аша бер,

Оомийин!

Таятасы бата берет:

Тай-тай-тай балам, тай балам,

Талпына гой, баса гой,

Шилте дагы бир кадам,

Бир кадамды аша гой.

Тай-тай-тай балам, тай балам,

Тартынбагын жүрө бер!

Бешигиң калды коштошуп,

Чырпыктан атты мине бер.

Көтөрүп улам бутунду,

Татынакай баскының,

Баскан жолуң оң болсун

Жараткан сени колдосун,

Оомийин!

Айыл аксакалы бата берет:

Тай-тай-тай балам,

Жыгылбастан тур, балам.

Тай, тай, тай балам

Таятаңа бар, балам.

Тору атыңды мин, балам.

Тай-тай-тай балам,

Чоң атаңа бар, балам.

Аргымагың мин, балам,
Чочубастан бек туруп,
Чуркап кеткин, тай, балам.
Оомийин!

Баланын башына чачыла чачылат. Аны элдер ырымы кылып алышып, талап кетет.

Элдин баары наристеге арнап айтылган баталарга кошулат.

Аксакалдар баланын жанына келишет. Ар кимиси алкоо айтат:

«Жүгүрсөң түздөн сүрүнбө, бийикке чыксаң бүгүлбө»

«Максатыңа жете бер, кут болсун баскан кадамың»

«Кулундай оюн салып жүр»

«Жалтактабай аяк бас»

«Тайыба катуу жер бассаң, мүдүрүлбө таш бассаң, жыгылба күлүк ат чапсаң»

«Умай энең колдосун, баскан кадамың шыр болсун» ж.б.

Дагы бир Бакайдай болгон аксакал бата берет:

Атка минерман бол,

Эрөөлдө билерман бол.

Касыңа ок бол,

Досуңа от бол.

Үйүңө көл бол,

Жериңе сөз бол.

Душманга жут бол,

Элиңе кут бол!

Кейимиң кептүү болсун,

Элиң эптүү болсун!

Өмүрүң узун болсун,

Өрүшүң жайык болсун!

Тукумуң журттан ашып,

Тууганың канат болсун!

Бакайдай көсөм,

Жээрендей чечен,

Манастай кыраан бол,

Оомийин!

Ушундан кийин белектер таратылат. Биринчи келип баланын тушоосун кескенге ошол кескен бычагы менен кошо башкы сыйлык берилет. Бычактын ордуна камчы да берет. Баары эле сыйлыкка ээ болот. Торпок-тана, кой-козу, эчки-улак, комуз, кыяк, кийим-кече алган балдар бири-биринен өтүп сүйүнүшөт.

Ат оюндары, ыр-күүлөр уланат.

Тушоо кесүүнүн мааниси – бала мындан кийин мүдүрүлбөй шыр басып кетсин, анын бутун бастыра койбой кармап турган нерсени кесип таштадык дегендик.

Эгер кийин улам жыгыла берсе, мүдүрүлө берсе, «тушоосу кесилгенби», «тушоосу чала кесилген», «тушоосун ким кескен» дегендей сөздөргө калат.

Ак жана кара жипти бирге өрүп байлоо – баланын келечек турмушу жакшылык жана жамандыктан, ак менен карадан турат дегендик.

Баланын колуна бычак карматуу – бычактай курч болсун, бутун тушаган нерсени кесип таштасын дегендик.

СҮННӨТ ЖАНА СҮННӨТ ТОЙ

Сүннөт, же баланы отургузуу, баланы адалдоо, баланы мусулман катарына кошуу – эркек балдарга багышталган жөрөлгө. Бала так жашка – же үчкө, же бешке, ашып кетсе жетиге чыкканда анын чочосун кесип ырымдатуу салты.

Сүннөттө баланын эти бошоп турган кезде, көбүнчө жазда, жыныс мүчөсүнүн учун тегерете чырпып кесип коёт. Эл ичинде чочок кескен атайын усталар болгон. Алар жыныс мүчөнүн үстүн чий менен кыпчып туруп, курч бычак менен учунан бир аз кесип салган. Же жоонураак чийди теринин ичине киргизип, теринин учун тегерете кескен. Канаган жерге кийиз күйгүзүп курмушу басып, канды токтоткон.

Баланын чочогун кескенди «отургузуу» дешет.

Баланы сүннөткө отургузуп жатканда колуна устага жасалуучу табактан жото жилигин карматып турат.

Баланы отургузуп жатканда анын көзүн ак жоолук менен таңып коюшат.

Баланы отургузуп жатканда баланы чоң атасы алдына алып отурат.

Баланы отургузуп жатканда үстүнө аял кишилер киргизилбейт.

Баланы отургузуп жатканда анын оозуна нан тиштетип коёт.

Баланы отургузуп жатканда анын эки колун муздак сууга салып коёт.

Баланы отургузуп жатканда анын бутун бирөө басып берип турат.

Баланы отургузар алдынан устага «кол байлар» деп ырымына бир нерселерди берип, ыраазы кылат.

Баланы сүннөткө отургузганда келгендер балага көрүндүк берет.

Баланы сүннөткө отургузганда чочоктун кичинекей кертимин төрөбөй жүргөн аялдарга берет.

Баланы отургузгандан кийин өзү турмайынча тургузган эмес.

Баланы отургузууга арналган той – сүннөт той деп аталат.

Сүннөт той – адам өмүрүндөгү чоң той. Ата-эне эркек баласына арнап сүннөт той берүүгө көп камылга көрөт: семиртип союш байлайт, кийим-кечек алат, алыс-жакындан катташтарын жана өз айылын чакырат.

Жакын айылдагы туугандарын көбүнчө сүннөт тою берилип жаткан бала өзү чакырып келген.

Ата-энелер сүннөттүн алдынан баласынын кулагына кумдай куюп, отургузууга даярдайт.

Жарчылар сүннөт тойго элди чакырган. Керней-сурнайлар тартылган. Сүннөт той баланы отургузгандан мурда да, кийин да бериле берет. Көбүнчө ошол күнү берилет.

Баланы сүннөткө отургузуп, мусулман кылуу – ата-эненин эркек баланын алдындагы парзы, милдети, карызы.

Тойго келгендерди кернейчилер, акындар, ырчылар, манасчылар, күүчүлөр ж.б. өнөр адамдары, кызыл-тазыл кийинген кыз-жигит, атчан чабармандар тосуп турат.

Коноктор алыш-беришине карай ботолуу төө, кулундуу бээ, кунан, тай, музоолуу уй, торпок, кой-эчки жетелеп келет. Аларды баланын мусулман болушунун көрүндүгү деп берет. Балага жана анын ата-энесине сарпайларын кийгизет.

Коноктор тегиз келип бүткөн соң жарчы жар чакырат, мисалы, мындай:

Ат арытып алыстан,
Жээнибиздин тою деп,
Жээн табак жейбиз деп.
Такка турса жээнибиз,
Тагаларын карар деп,
Таяке журту келишти.
Кудайга тең кудалар,
Куршабдан келишти.
Көрүп турдум жана эле.
Кучакташып көрүштү.
Кол беришип өтүштү.
Төө беришти өркөчтүү.
Тон беришти жакалуу.
Көпкө чейин келбеген,
Коюн-колтук алышкан,
Козуну чогуу багышкан,
Кокон жакка кетишкен,
Кенедейде табышкан,
Кан досу Касымдар
Балдары менен келишти.
Базар-Коргон тараптан,
Базыл ата келди дейт,
Анжиандан атактуу,
Аяш ата келди дейт.
Кең Кеминди жердеген,
Канча жылы келбеген,
Келди дешет Кемелбай.
Анда тойду баштайлы.
Оюндарга байгени
Дароо айтып таштайлы:
Аламан байге – алты тай,
Жоргодо утса – жети тай.
Оодарышкан – он топоз.
Улактын башкы байгеси,
Жылкы деди бир үйүр.
Күрөштө уткан күрмөлбөйт –
Койдон алат тогузду.

Тойдун ээси Токондун,
Дүнүйөсүн чачалы,
Сүннөт берген уулуна,
Бата берип кайталы!

- Мына, мына, той ээси, баатыр бала келе жатат!

Кыргызча кийинген ак калпактуу бала бир топ досторунун коштоосунда жарчынын алдына келет. Алар атайын орундуктарга – көлдөлөңдөргө отурат.

Жамбы атыш, кыз куумай, оодарыш, аламан байге, тыйын эңмей, жорго чабыш, күрөш, ордо ж.б. оюндар башталат.

Баланы отургузуу ишин өткөрүшөт.

Ага чоң атасы батасын берет:

Уулум, бери карагын,
Атанын уккун батасын.
Теңирим берсе тилекти,
Өмүрдүн жолун басасың,
Караңгыда жол жүрсөң,
Өчпөй турган чырак бол,
Суусаганга булак бол!
Жолоочуга жылдыз бол,
Жоолашканга элдеш бол.
Улук болсоң кичик бол.
Суудай таза, сүттөй ак,
Акыл-ойдун кени бол.
Калайыкка адил бол,
Түндүгүңдөн кут түшүп,
Бак карасын,
Кыдыр даарысын!
Оомийин!

Жалпы алакан жазып турган эл жүздөрүнө бата тартат.

Баары бата кылган соң сүннөткө отургузулган баланын башынан чачыла чачылат, жарданып турган балдар талап кетет.

Той андан ары уланат.

Сүннөт – баланы жигиттикке алып барар жол.

Сүннөт – актыктын, пакизалыктын, тазалыктын белгиси.

КУЛАК КӨЗӨТҮҮ

Кыз балдардын кулагынын жумшак жерин тешүү, көзөө, сөйкө салуу үчүн ылайыктоо салты. Кичинекей чагында кыздардын эти жумшак болот жана ырбап кетпейт деп көбүнчө кыздын таенеси же таенесинин ордун басуучу байбиче, аял, келин бул ишти аткарган. Ал кыздын кулагынын жумшак жерин укалап-укалап туруп, тешет да ал жерге жакшы бүтсүн үчүн иттин жүнүн чыйратып өткөрөт, же жибек жип өткөрөт. Кулагы көзөлгөн кыздын энеси же эжелери ошол өткөрүлгөн жип этке жабышып калбасын үчүн ал жерди шилекейлеп же майлап турат.

Кыздын кулагын көзөөдө чоң той кылбайт. Алына карап бир аз киши чакырып, белгилеп коюшу мүмкүн, болбосо жөн эле коёт. Бул жөрөлгөгө негизинен аялдар катышат жана алардын жолу улуулары батасын берет. Мисалы, мындай:

Сөйкөң кут болсун кызым,
Сөйкөлөрүң көп болсун,
Кулагың жакшы сөздөрдү уксун!
Талдай бой берсин,
Шамдай ой берсин.
Жаздай жыпар берсин,
Кардай жамал берсин.
Үйүңө кешик келсин
Кешикке кошуп шыбага келсин,
Шыбага келсе ырыс келсин.
Энеге күйүмдүү болсун,
Атага сүйүмдүү болсун.
Эжеге эрмек болсун,
Синдиге өрнөк болсун,
Агага сыймык болсун.
Назик жаны болсун,
Элинин ары болсун.
Башына өнөрдүн багы консун,
Шагына түгөйлүү жары консун.
Оомийин!

Мына ушундай баталардан кийин кыздын таенеси, ата-энеси, же болочокто келин кылсак деген тараптан бирөөсү кичинекей сөйкөлөрдү тартуу кылат.

АТКА МИНГИЗҮҮ

Эркек бала төрт-беш жашка чыкканда аткарылуучу салт. Кыргыз эли өмүр бою ат үстүндө жүргөн, алардын өмүрүнүн көп учуру ат менен өткөн. Андыктан атка минүү атайын ырасым, жөрөлгө катары кабыл алынган. Муну «аттантуу», «тайга мингизүү», «ээрге отургузуу» деп да аташат.

Баланын чоң ата-чоң энеси, же ата-энеси атайын үйрөтүлгөн тай, же кунан камдайт. Ага балдарга ылайыктап жасалган ээр – айырмач токуйт. Бала чалкалап же эңкейип кетпесин, бир жагына ообасын деп айырмачтын эки капталын жалпак жыгач менен тиретип коёт. Үзөңгүгө баланын буту жетпейт, андыктан кыска кылып териден же кийизден бала бутун салууга ылайыктап темингич жасап берет. Аземдүү ат жабдыктары менен шөкөттөбөйт.

Анан баланы атка мингизет да, аны бир аз жетелеп, анан ага тизгинди карматып жатып ар кандай баталарды багышташат. Мисалы чоң атасы тайды алдына алып келип, анын ээрин кармап туруп батасын берет:

Мобул ээр бабалардыкы,
Нечен доор, заман баскан.
Бек отур, балам.
Элиңе бол караан.
Сапарың узак болсун
Бабалардын касиети колдосун.
Атагың Мисирге жетсин,
Атың алыстан кетпесин.
Чылбырын уулуң жетелесин,
Зыйнатың элге жетсин.
Кабарың Кыргызга жетсин,
Даңкың Урумду жарсын,
Даңканың кылымга калсын,
Ата наркы өчпөсүн,
Өмүрлүү бол, уулум!
Бекем болсун тууруң,
Теңир болсун улугуң!
Оомийин!

Атка жаңы минген баланы коштоп атасы мал союп, этин алып, чаначка кымыз же башка суусундуктарды куюп, жакын адамдардыкына, же баланын тайларына, же өзүнүн досторунукуна алып барат. Ал жактагылар баланын өзү ат минип келгендигине сүйүнүп, ага ырымы кылып мал энчилейт. Элдер балага баталарын берет.

Биринчи жолу ат минген кубанычын жазуучу Чыңгыз Айтматов кийин «Балалыгым» деген эскерүүсүндө мындай эстейт: «Бир ирет мен да чоң энем менен көчкө кошулдум. Айымкан чоң энем мени бир тайга мингизип койгон. Мен эч качан ошол тайды эсимен чыгара албайм. Беш-алты жашар кичине баланын өзү жалгыз атка минип жүргөнү кызыктуу да?.. Ооп калбасын деген го ээринин эки жагына жыгачтан таянгыч коюшкан экен. Чоң кишилер отурган ээрлерге салыштырып караганда, балдар үчүн атайын жасалган мындай ээрлер айырмач деп аталып, шаардык балдардын отургучтарына окшошуп кетет. Менин өзүмө ыйгарылган атайын атым, анан ээрим бар үчүн аябай сыймыктанып, териме батпай, толуп-ташып барам. Көч менен кошо атымды алкынтып, оюн салдырып дегдеңдеп жөнөйм. Ырысымбы, айтор мен минген тайым аябай эле жоош болучу. Чоң энем менен туугандарыбыздын жанында көч коштоп ат бастырар элем. Үйүр жылкылар менен короо-короо койлорду айдачубуз. Төө үстүндөгү жүк ары-бери чайпалып, биз сонуркаткан керемет жайлоого жөнөчүбүз».

Атка минүүдө мындай салт да болгон: бала айырмач токуп минген тайдын же кунандын канжыгасына жаңы тигилген кымкап же башайы чапан же тон байлап коюшат да, жакын адамдарыныкына барышат, ал кишилер кубанып тосуп чыгып, канжыгага байланган чапанды же тонду алышат, айырмачты да алып, башка тайга токуп коёт, «эми өзү ат минүүгө жараптыр» деп атына ээр-токум токуп берет, мал союп сыйлап узатат.

Эркек баланын ат минүүсү анын турмушундагы чоң окуя болгон. Андан кийин аны эркектана катары эсептешип, ат мингизип ар кайсыл жактарга жумшай берген.

ЧАЧ ӨРДҮРҮҮ

Кыз балдар чоңойгондо чачын ар дайым өрүп жүрөт. Чач – кыздын көркү, сыймыгы, мактанычы. Чач – ургаачынын тагдырын айткан күзгү. Андыктан биринчи жолу чач өрдүрүү салтынын да үй-бүлө турмушунда өзүнчө орду болгон. Кулак көзөтүү сыяктуу эле чач өрдүртүү да ургаачылар гана катышкан жөрөлгө.

Кыз төрт-беш жашка келгенде анын чачы колго кирип калган, бирок узун болуп өрүлбөйт. Андыктан ошол кезде кыздын чоң энеси, же таенеси, же айылдагы нарктуу, сулуу байбиче кыздын чачын суулап, «чымчып койгон», б.а., өрүмүш болгон. Муну үчүн кыздын чачына ар кандай жасалгаларды, мойнуна шуру, мончок таккан. Өз кезегинде чачын өргөнү үчүн ал аялга да ырымы кылып көйнөк-көнчөк, жоолук, кездеме берген.

Бир топтон кийин кыздын чачы өсүп, чындап өрүү керек болгон. Андайда жеңелери, же апасы өрөт. Адегенде булактын таза суусун бир аз жылытып даярдайт, жууп жаткан аял колунан туз салынбаган сүзмө, же айран куюп кыздын чачына шыбайт, анан чачты суулап жууп кирет. Жууп бүткөн соң майда тиштүү жыгач тарак менен тарайт, чач жалтырап жумшак болуп калганда акырын, шашпай майдалап өрөт. Аны беш көкүл дешет. Кыздын оң жаак тарабына беш, сол жаак тарабына беш өрүлгөн чач түшүргөн, демек он чач эки жаагын жапкан. Артына жети чач өрүлүп турган. Кыздын чачы коюу болуп, өрүмдөр жоон болуп кете турган болсо, жаак капталдары тогуздан, арты он үч чач болгон. Көрүнүп тургандай, өрүмдөр так санды түзүшү керек. Чачтардын учуна билик, же кебезден өрүлгөн чач учтук таккан. Бара-бара кыздын өрүм чачтарынын саны кыркка жеткен.

Күйөөгө кетээрде кырк өрүм майда чачтар жазылып, эки гана өрүм болуп, далысынын эки жагына ташталып койгон. Бул кырк өрүм кыз курактын бүтүшү, келиндиктин башталышы деп эсептелген.

Күйөөсү өлүп тул калган аялдар чачын өрбөй жайып салган, жылдык ашын бергенден кийин башына түйүп алган, же бир өрүм кылып гана байлап койгон.

МҮЧӨЛ ЧЫГАРУУ

Бала он үч жашка жеткенде бир мүчөлү болот да, ага карата түлөө берет. Кыргыздар туулган күнүн так дата менен белгилебеген, жыл сайын туулган күн өткөргөн эмес. Кыргыздын жыл эсеби он эки жаныбардын аты менен аталган кайталанма (циклдик) мүнөзгө ээ, б.а., азыр бизде 2015-жыл экинчи жолу кайрылып келбесе, эски эсептеги мисалы, Кой жылы он эки жылда бир кайталанып келе берет.

Мүчөл жыл биринчи жолу он экиге толгондо эмес, он экиге толук толуп, он үчкө өткөндө белгиленет. Мындай эсептелиши баланын курсактагы жатканын кошуу менен байланыштуу.

Адамдын мүчөл жылында бир өзгөрүүлөр: жакшылыктар же жамандыктар болуп калышы мүмкүн дешет.

Саякбай Каралаев айткан «Манастын» «Семетей» бөлүмүндө Семетей он экиге чыкканда Таласка келип, Бакайга сыр алдырбай турганда кыраакы карыя жыл эсебин мындай чыгарат: Жыл эсебин алайын,

Эми жылды катка салайын,

Ал эле чычкан, ал эле уй,

Ал эле жылкы, а да барс.

Ал эле коён, ал жылан,

Ал эле тоок, ал улуу,

Ал эле мечин, а да кой,

Ал эле доңуз, ал эле ит,

Айкөлдөн калган кулунум,

Өлбөй жүрсө Семетей

Быйыл он экиге толгон кез.

Ошентип Бакай карыя энеси менен кеткен баатырдын баласын билет.

Жыл сүрүүнүн 12 жылдык циклинин биринчи жылы «чычкан», экинчиси «уй», үчүнчүсү «барс», төртүнчүсү «коён», бешинчиси «улуу» (кытайча «лу» – «ажыдаар»), алтынчысы «жылан», жетинчиси «жылкы», сегизинчиси «кой», тогузун-

чусу «мечин» («маймыл»), онунчусу «тоок», он биринчиси «ит», он экинчиси «доңуз» аталат.

Кыргызча жыл сүрүүнүн азыркы календарь боюнча берилиши болжолу төмөнкүдөй;

Чычкан: 1924, 1936, 1948, 1960, 1972, 1984, 1996, 2008

Уй: 1925, 1937, 1949, 1961, 1973, 1985, 1997, 2009

Барс (Жолборс): 1926, 1938, 1950, 1962, 1974, 1986, 1998, 2010

Коён: 1927, 1939, 1951, 1963, 1975, 1987, 1999, 2011

Балык (Улуу): 1928, 1940, 1952, 1964, 1976, 1988, 2000, 2012

Жылан: 1929, 1941, 1953, 1965, 1977, 1989, 2001, 2013

Жылкы: 1930, 1942, 1954, 1966, 1978, 1990, 2002, 2014

Кой: 1931, 1943, 1955, 1967, 1979, 1991, 2003, 2015

Мечин (маймыл): 1932, 1944, 1956, 1968, 1980, 1992, 2004, 2016

Тоок: 1933, 1945, 1957, 1969, 1981, 1993, 2005, 2017

Ит: 1934, 1946, 1958, 1970, 1982, 1994, 2006, 2018

Доңуз (Кара кийик): 1935, 1947, 1959, 1971, 1983, 1995, 2007, 2019 ж.б.

Ошентип мүчөл жылдары: биринчиси – 13 жаш, андан ары 25 жашка кадам таштаганда – эки мүчөлү, 37 жашы – үч мүчөлү, 49 жашы – төрт мүчөлү, 61 жашы – беш мүчөлү, 73 жашы – алты мүчөлү, 85 жашы – жети мүчөлү, 97 жашы – сегиз мүчөлү ж.б.

Мүчөлүн чыгарганда мүчөл той кылып, мал союп, кан чыгарат, элге тамак-аш берет.

Мүчөлүн чыгарганда дүйнө-мүлкүнөн зекет чыгарып, бей-бечараларды ыраазы кылат.

Мүчөлүн чыгарганда баланын жаткан жерин жыйнайт, арча менен аластайт.

Мүчөлүн чыгарганда баланын жууркан-төшөгүн күнгө жайып, кургатат, же жаңылайт.

Мүчөлүн чыгарганда көжө жасап, ага куйрук май, бөйрөк май кошуп, элди сыйлаган.

Мүчөл чыгарууда мүчөлү чыгып аткан баланын үйүнүн алдына чоң от жагат.

Мүчөл чыгарууда баланын эски кийимдерин ошол отко өрттөшөт, балага келүүчү кырсык ошолор менен кетет дешкен.

Мүчөл чыгарууда мүчөлү чыгып аткан баланы оттон ататкан, от балага мүчөл жашында келүүчү кырсыкты жолотпойт дешкен.

Мүчөлү чыгып аткан балага кызыл түстөгү кийим кийгизген, муну менен ага келүүчү жамандыктан качып кетет дешет.

Мүчөлү чыгып аткан балага аяк тептиришкен.

Мүчөлү чыгып аткан балага аяк тептиришкенде бала «мен сынганча сен сын» деп аны сындыра тепкен.

Мүчөлү чыгып аткан балага аяк тептиришкенде бала «мен сынганча сен сын» деп аны сындыра тепкенде балага келген кырсык ушул сынык аяк менен чыгып кетет дешкен.

Мүчөл жылы оору-сыркоо, чыгаша, башка кырсыктар келет деп балдарды этият кармаган.

Мүчөл жылы буудайды, арпаны түгүнөн ажыратып, сокуга жанчып, жети түрдүү даам кошуп көжө аш жасап, кошуна-колонду чакырып, балага алардын батасын алып берген.

Мүчөл жылын чыгаруу азыркыча айтканда февраль айындагы ай жаңыргандан кийин белгиленген.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М.Абрамзон. – Б.: «Кыргызстан-Со-рос» фонду, 1999. – 895 б.
2. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / Алимбеков А. – Б.: Алтын тамыр, 1997. – 62 б.
3. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / Алимбеков А. – Б.: Алтын тамыр, 2001 – 42 б.
4. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби: элдик салт [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Баласагын, 1993. – 220 б.
5. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2002. – 400 б.
6. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 348 б.
7. Акматалиев А.А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар [Текст] / А.А.Акматалиев. – Б.: 2000. – 224 б.
8. Волков Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – М.: АСАДЕМА, 2000. – 176 с.
9. Измайлов А.Э. Народная педагогика: Педагогические воз-зрения народов Средней Азии и Казакстана [Текст] / А.Э.Измайлов. – М.:1991.
10. Калдыбаева А. Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар [Текст] / А.Калдыбаева. – Б.: 2005. – 344 б.
11. Койчуманов Ж., Макал-ылакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор [Текст] / Ж.Койчуманов, Ы.Кадыров. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2012 – 540 б.
12. Кыдыралиев К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы [Текст] К.Кыдыралиев. – Б.: 2010. – 488 б.
13. Кыргыздар: Он төрт томдук жыйнак. Түз: Жусупов К., Иманалиев К. ж.б. [Текст] – Б.: Бийиктик, 2011.
14. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.
15. Мурзакметов А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. 1-китеп [Текст] / А.К.Мурзакметов. – Ош, 2005. – 110 б.
16. Мурзакметов А.К. Кыргыздардын баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар жана ишенимдер (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча) [Текст]: тарых.

илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 07.00.07 / А.Мурзакметов. – Бишкек, 2007. – 19 б.

17. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы: «Педагогикалык технологиялар» сериясы. 1-китеп. 2-бас. [Текст] / С.К.Рысбаев. – 2014. – 312 б. ж.б.

МАЗМУНУ

СҮЙҮНЧҮЛӨӨ.....	3
АТ КОЮУ.....	7
ЖЕНТЕК.....	18
БЕШИК, БЕШИК ТОЙ ЖАНА БЕШИК ЫРЫ.....	23
БАЛАНЫН КЫРКЫН ЧЫГАРУУ.....	33
ТУШОО ТОЙ.....	36
СҮННӨТ ЖАНА СҮННӨТ ТОЙ.....	40
КУЛАК КӨЗӨТҮҮ.....	44
АТКА МИНГИЗҮҮ.....	45
ЧАЧ ӨРДҮРҮҮ.....	47
МҮЧӨЛ ЧЫГАРУУ.....	48
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	51

Муратов Абдыкерим

БАЛДАРГА БАГЫШТАЛГАН ЭЛДИК САЛТТАР ЖАНА ТОЙЛОР

Жооптуу редактору: Б.Кыдырбаева

Рецензенттери: Каныбек Исаков, Назаркул Ишекеев

Корректору: М.Салайдин кызы

Нускасы 300. Ченеми 60 x 84/16. Көлөмү 3,25 басма табак

«Айат» басмаканасында басылды.

Бишкек ш., Ташкен к., 60